

Primordia.

De start van de Antwerpse stads- en kapittelbibliotheek in 1608–1609

Pierre Delsaerdt

Vanaf het begin van de zeventiende eeuw bekleedden sommige institutionele bibliotheken geleidelijk een meer vooraanstaande plaats in de republiek der letteren. Ze ontwikkelden zich tot ontmoetingsplaatsen voor het geleerde publiek en werden geleid door erudiete bibliothecarissen, die de collecties ruimer openstelden dan vroeger.¹ Verschillende generaties boekhistorici hebben het ontstaan van deze Europese *bibliothecae publicae* bestudeerd. In hun werk besteedden ze veel aandacht aan de eerste gedrukte catalogi van de bibliotheekcollecties.² Ze gingen echter voorbij aan een catalogus die in Antwerpen werd uitgegeven in 1609, een jaar na de stichting van een soortgelijke *bibliotheca publica* in de Scheldestad. Deze catalogus is een grondige bestudering zeker waard: hij maakt het mogelijk om de belangstelling voor bibliotheken tijdens de eerste decennia van de zeventiende eeuw beter te begrijpen. Wat was de context waarin de nieuwe bibliotheek in Antwerpen ontstond, en welk model stond de oprichters ervan voor ogen? Waaruit bestond de vroegste collectie? Wat valt er te zeggen over de kwaliteit van de catalogus die de bibliothecaris ervan samenstelde, en in welke mate licht hij ons in over het succes van de bibliotheek bij het Antwerpse publiek? Dat zijn de vragen waarop deze bijdrage een antwoord tracht te bieden.³

***Bibliothecae publicae* en hun catalogi**

Onderzoekers van de Europese bibliotheekgeschiedenis zijn het erover eens dat er in de eerste helft van de zeventiende eeuw een nieuw bibliotheektype ontstond: de *bibliotheca publica* of ‘openbare’ bibliotheek. Ze werd in het leven geroepen door een instelling (een stadsbestuur, een universiteit, een kerkelijke overheid...), stond open voor een geletterd publiek en werd gekenmerkt door een beginnende aandacht voor ruime openingsuren en het comfort van de lezers. Een variant van deze stroming was reeds vroeger waarneembaar in sommige gebieden die tot het protestantisme waren overgegaan. Zoals uit deze bundel blijkt waren in de Noordelijke Nederlanden reeds vanaf de jaren 1570 vele kerkelijke bibliotheken verbeurdverklaard en omgevormd tot stadsbibliotheken.⁴ Maar de meest spraakmakende voorbeelden van deze ontwikkeling deden zich later en elders voor: in Oxford, waar in 1602 de Bodleian Library werd opgericht, en in Milaan, waar de Bibliotheca Ambrosiana in 1609 haar deuren opende. In dezelfde geest verscheen later nog het *Advis pour dresser une bibliothèque* van Gabriel Naudé (1627) en werd de Parijse Bibliothèque mazarine opengesteld voor het publiek (1644).⁵

Sommige van deze nieuwsoortige instellingen besteedden meteen aandacht aan de publicatie van een catalogus, wat op een uitgesproken ambitie wees. Anders dan handgeschreven inventarissen maakten gedrukte catalogi het immers mogelijk om de internationale gemeenschap van geleerden te bereiken en om de bibliotheekcollectie zowel voor bezoekers ter plaatse als voor lezers op afstand te ontsluiten. Gedrukte catalogi doorbraken de muren van het bibliotheekgebouw. Ze maakten de verspreiding of verdwijning van de boeken minder waarschijnlijk. En vanzelfsprekend versterkten ze het prestige van de bibliotheek door de rijkdom ervan in het volle daglicht te plaatsen.

Het onderzoek naar de oudste gedrukte catalogi van institutionele bibliotheken leverde een lijst met een tiental titels op. De allereerste catalogi vormden geen zelfstandige publicaties, maar werden uitgegeven als onderdeel van andere werken. Zo maakte de lijst met handschriften en gedrukte boeken van de universiteitsbibliotheek van Cambridge deel uit van John Caius' *Historiae Cantabrigiensis Academiae liber primus* (1574).⁶ De eerste catalogus die een zelfstandige bibliografische eenheid vormde en een collectie integraal beschreef, is die van de Leidse universiteitsbibliotheek: hij kwam van de pers in 1595, acht jaar na de opening van de bibliotheek voor het universitaire publiek.⁷ De lijst met in de literatuur bekende catalogi tot 1610 is de volgende:⁸

1. 1595, Leiden, Universiteitsbibliotheek
2. 1600, Augsburg, Stadsbibliotheek
3. 1601, Franeker, Universiteitsbibliotheek⁹
4. 1602, München, Bibliotheek van de hertog van Beieren (Griekse handschriften)
5. 1605, Oxford, Bodleian Library¹⁰
6. 1608, Utrecht, Stadsbibliotheek¹¹

Een weinig bekende catalogus moet aan deze lijst worden toegevoegd. Hij dateert uit 1609 en brengt de collectie van de stads- en kapittelbibliotheek van Antwerpen in kaart. Die was nog maar net een jaar voordien opgericht. De catalogus draagt de titel *Bibliothecae Antverpianae primordia*. Hij werd samengesteld door de eerste bibliothecaris, Aubertus Miraeus, en verscheen bij de Antwerpse drukker David Mertens. De Antwerpse *bibliotheca publica* en haar eerste catalogus zijn weliswaar bekend bij Belgische historici en bibliothecarissen.¹² Maar internationaal werden ze niet opgemerkt en de catalogus ontbreekt dan ook in de voornaamste referentiewerken.¹³ Tot nu toe werd hij nooit grondig bestudeerd noch in een Europese context geplaatst.

De oprichting van de Antwerpse *bibliotheca publica* in 1608

Reeds vanaf 1481 had het Antwerpse stadsbestuur een boekenverzameling in zijn bezit, dankzij een legaat van 41 hoofdzakelijk juridische werken die hadden toebehoord aan de Antwerpse stadspensionaris Willem Pauwels.¹⁴ Pas in 1505 kregen ze een vaste plek in het stadhuis toegewezen. Daar konden de stadsambtenaren ze raadplegen tot 1576, toen de collectie verloren ging in de brand

van het stadhuis. **Afbeelding 1** In 1581 werd er opnieuw een bibliotheek ingericht. Christophe Plantin droeg bij tot de collectievorming en deponeerde er een exemplaar van al zijn uitgaven. Het belang van deze bestuurlijke bibliotheek is bij gebrek aan documentatie moeilijk in te schatten. In elk geval lijkt ze enkel ter beschikking te hebben gestaan van stedelijke ambtenaren, niet van het bredere publiek.

De situatie veranderde aan het begin van de zeventiende eeuw. De Zuidelijke Nederlanden herstelden toen van de godsdienstoorlogen en beleefden een economisch en cultureel reveil in een duidelijk door de contrareformatie getekende context. In 1609 sloten Spanje en de Noord-Nederlandse Republiek het Twaalfjarig Bestand. De vijandelijkheden werden gestaakt en de Zuidelijke Nederlanden namen onder de aartshertogen Albrecht en Isabella een autonomere positie ten aanzien van Spanje in. Ook in de bibliotheekwereld was een zeker optimisme merkbaar. In 1633 hoopte de erudiete geleerde Antonius Sanderus het Gentse stadsbestuur te kunnen overtuigen om een *bibliotheca publica* in het leven te roepen – klaarblijkelijk zonder succes.¹⁵ In Leuven trachtten de hoogleraren Justus Lipsius en Erycius Puteanus hertog Karel van Croÿ over te halen om zijn bibliotheek aan de universiteit te schenken, maar ook dat project mislukte en in 1614 werd de hertogelijke bibliotheek in Brussel geveild. Maar in 1636 opende de universiteit voor het eerst een centrale bibliotheek; het beheer vertrouwde ze toe aan een van haar hoogleraren, de hebraïst en bibliograaf Valerius Andreas, die in 1639 een catalogus van de collectie uitgaf.¹⁶ De eerste ‘openbare’ bibliotheek van de Zuidelijke Nederlanden zag echter het licht in Antwerpen, meer bepaald in 1608. Ook hierover zijn de bronnen eerder schaars, maar toch is het mogelijk om de voornaamste elementen van de totstandkoming te reconstrueren.¹⁷

In 1604 gaf de Antwerpse bisschop Joannes Miraeus laat gevolg aan een voorschrift van het Concilie van Trente door in de hoofdstad van zijn bisdom een seminarie op te richten. Voor de organisatie van bibliotheekvoorzieningen voor de seminaristen deed hij een beroep op het kapittel van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal. Op 18 april 1608 gaven de kanunniken gehoor aan zijn oproep en stichtten ze een bibliotheek. Als bibliothecaris wezen ze Aubertus Miraeus aan, lid van het Antwerpse kapittel sinds 1598 en neef van de bisschop. **Afbeelding 2** Miraeus (1573–1640) had op dat ogenblik al verschillende erudiete publicaties op zijn naam staan en deed dienst als secretaris van zijn oom.¹⁸ Het kapittel en de kerkfabriek van de kathedraal verzamelden een startbudget en beslisten dat alle toekomstige kanunniken de kas voortaan zouden moeten spijsen bij hun aanstelling. Ook legaten werden warm aanbevolen.

Van bij de aanvang nam het kapittel zich voor om de nieuwe bibliotheek ruimer open te stellen. Dat blijkt uit de bewoordingen van de oprichtingsakte: ‘Conclusus instruendam et erigendam *publicam* bibliothecam ad *communem* usum dominorum.’¹⁹ De termen ‘*publicam*’ (openbaar) en ‘*communem*’ (gemeenschappelijk) lijken niet te sporen met de beperking tot de ‘*domini*’, een woord

dat doorgaans verwijst naar de leden van het kapittel. Misschien was het bij aanvang niet de bedoeling om er een *bibliotheca publica* in de volle zin van het woord van te maken, maar vermoedelijk verwees *domini* bij uitbreiding ook naar de seminaristen en zelfs naar alle Antwerpse geestelijken. Het kapittel ging trouwens nog verder: het droeg Aubertus Miraeus op om met het stadsbestuur te onderhandelen over vormen van samenwerking, met de intentie om de collectievorming te versterken en makkelijker een geschikte locatie te vinden. De bibliothecaris slaagde in zijn opdracht. Op 25 september 1608 ondertekenden het kapittel en het stadsbestuur een akte die de oprichting regelde van een *bibliotheca publica* voor geestelijken en leken. Het akkoord voorzag de aanstelling van een bibliothecaris en de inrichting van een gebouw op het zogenaamde *Papenhof*, een stuk grond achter het koor van de kathedraal **Afbeelding 3**.²⁰ De boeken die door beide partijen verworven werden, zouden daar worden ondergebracht in de verwachting dat de collectie zou blijven groeien. Het einddoel was een bibliotheek die de faam van de stad Antwerpen niet onwaardig zou zijn.²¹ Blijkbaar stemde de stedelijke overheid in met de voortzetting van de taak van bibliothecaris door Aubertus Miraeus. Deze laatste vatte de opdracht trouwens ernstig op: met de hulp van de Antwerpse historicus Franciscus Sweertius (1567–1629) beschreef hij de collectie, en tegelijk bleef hij ijveren voor de uitbreiding ervan. Om dit mogelijk te maken was de publicatie van een catalogus onontbeerlijk.

De catalogus van 1609

Slechts enkele maanden na de ondertekening van het akkoord gaf Miraeus de brochure *Bibliothecae Antverpianae primordia* in druk uit. **Afbeelding 4** Wie ze in handen kreeg, begreep vermoedelijk niet onmiddellijk dat het om een bibliotheekcatalogus ging, want het woord ‘catalogus’ kwam niet op de titelpagina voor. De titel, die te vertalen is als ‘start van de Antwerpse bibliotheek’, leek vooral te willen *aankondigen* dat er recent een nieuwe bibliotheek was opgericht. Toch ging het wel degelijk om een bibliotheekcatalogus. De titellijst moet nog in 1608 zijn afgerond, want de approbatie van de Antwerpse censor Laurentius Beyerlinck, onderaan de laatste pagina, is gedateerd op 23 december 1608. **Afbeelding 5** Vermoedelijk kwamen de *Primordia* daarom vroeg in 1609 van de pers bij David Mertens (*David Martinius*), de Antwerpse drukker met wie Miraeus al bij herhaling had samengewerkt.²²

Voor zover bekend is de Antwerpse catalogus de eerste bibliotheekcatalogus die in de Zuidelijke Nederlanden werd gedrukt.²³ Hij werd uitgevoerd in een quartoformaat en telt 28 pagina’s. De vormgeving ervan is verzorgd te noemen: de tekst is eerder ruim gezet, romein en cursief worden adequaat toegepast, ligaturen geven het geheel een elegant karakter en in de inleiding worden enkele woorden benadrukt door de lettertekens ruimer te spatiëren. De bibliografische beschrijving van de brochure is eenvoudig: in-4°, π^2 *—***⁴, 14 ff. = pp. [1–4], 1–24. Het drukwerkje is vandaag

eerder zeldzaam. Tot vandaag werden er dertien (volledige en onvolledige) exemplaren van gelocaliseerd.²⁴

De teruggevonden herkomstmerken tonen aan dat de *Primordia* konden rekenen op de belangstelling van enkele vooraanstaande Belgische bibliotheekverzamelaars uit de 18de en de 19de eeuw. Zoals kon worden verwacht gaat het hoofdzakelijk om Antwerpenaren: de schepen en historicus Jean Baptiste Verdussen (1698–1773), ‘kapitein’ J.G. Michiels (18de eeuw), kanunnik Franciscus Bruyninx (1719–1791), de bibliothecaris en archivaris Frederic Verachter (1797–1870) en de politicus Gustave van Havre (1817–1892). Ook de beroemde Gentse bibliofiel Karel van Hulthem (1764–1832) is vertegenwoordigd: zijn exemplaar bevindt zich nu in de Koninklijke Bibliotheek van België, samen met de rest van zijn bibliotheek, die in 1837 door de jonge Belgische regering werd aangekocht.²⁵ Drie exemplaren dragen oudere provenances. Het ene berust vandaag in de Universiteitsbibliotheek van Bern en behoorde ooit toe aan de Franse humanist Jacques Bongars (1554–1612). Het exemplaar van de Staats- und Stadtbibliotheek Augsburg komt uit de collectie van de Duitse politicus en historicus Marcus Velser. Het derde – één van de drie exemplaren in de Antwerpse Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience – draagt het autografe ex-libris van Aubertus Miraeus zelf: ‘A Aubert Le Mire Doÿen d’Anvers’.²⁶ **Afbeelding 6**

Het loont de moeite om de bewaarde catalogi nauwkeurig te vergelijken. Dan blijkt namelijk dat vele exemplaren onvolledig zijn en dat de meeste slechts uit één bifolium bestaan. Het eerste blad ervan omvat de titelpagina met het monogram ‘IHS’ als vignet; op de versozijde is een citaat uit Suetonius’ *Vita Caesaris* opgenomen, waarin wordt verwezen naar Caesars bibliotheekbeleid.²⁷ Het tweede blad bevat een inleiding van Aubertus Miraeus op de eigenlijke catalogus. Soortgelijke exemplaren bevinden zich in de Leuvense Maurits Sabbebibliotheek, de Bibliothèque nationale de France, de Universiteitsbibliotheek Bern, de Staats- und Stadtbibliotheek Augsburg en de Houghton Library in Harvard. Maar ook van de volledige catalogus bestaan verschillende versies. De ene vangt aan met 4 pagina’s die exact overeenkomen met het bifolium van de reeds vermelde onvolledige exemplaren, en vervolgt dan met een titellijst van 24 pagina’s. Tot nu toe is er nog maar één soortgelijk exemplaar opgedoken, namelijk het reeds genoemde met het autografe eigendomsmerk van Aubertus Miraeus, in de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience. De tweede versie is wat ruimer verspreid. Ze telt eveneens 28 pagina’s maar vertoont kleine verschillen op de titelpagina: die werd opnieuw gezet en voorzien van een ander vignet. Bovendien ontbreekt het citaat van Suetonius op de versozijde van de titelpagina en is de inleiding gedrukt zonder de marginalia die in de eerste versie wél voorkomen. In deze tweede versie is de custode onderaan pagina 8 doorgaans ‘Not–’ (ter aankondiging van ‘Notgerus’ op pagina 9), behalve in het exemplaar van de Koninklijke Bibliotheek van België: daar luidt de gedrukte custode ‘Ethel–’, al is ze met de hand verbeterd in ‘Not–’. De uiteenlopende versies en varianten tonen aan dat de *Primordia* in verschillende stappen tot stand

kwamen. Omdat het moeilijk in te schatten is in hoeverre latere verzamelaars ‘ideale’ exemplaren hebben samengesteld uit katernen van verschillende versies, is het drukproces niet exact te reconstrueren. Toch is het aannemelijk dat Aubertus Miraeus in een eerste fase een bifolium heeft laten drukken met de titelpagina (waarop het woord *catalogus* mede daarom niet voorkomt), het citaat van Suetonius en de inleiding. Dat er naar verhouding zoveel zogenaamd onvolledige exemplaren bewaard zijn kan erop wijzen dat ze bedoeld waren om als prospectus te worden verspreid en om het publiek op de hoogte te stellen van de recente beslissing om in Antwerpen een nieuwe bibliotheek op te richten. Toen later ook de afgewerkte titellijst gedrukt was, gebruikte de drukker de overblijvende exemplaren van de folder om ze toe te voegen aan evenveel exemplaren van de titellijst. En toen de voorraad van de folders opgebruikt was, zette en drukte hij een nieuwe reeks van het bifolium met de titelpagina (die een ander vignet kreeg) en de inleiding. Ook de titellijst zelf vertoont in de eerste katern een aantal varianten, bijvoorbeeld in de genoemde custode op pagina 8; het is niet duidelijk waarom deze varianten er gekomen zijn.

Ook inhoudelijk is de *catalogus* in meer dan één opzicht interessant. In de eerste plaats maakt hij het mogelijk om de vroegste samenstelling van de boekencollectie te reconstrueren – we komen erop terug. Maar bovendien bevat hij een inleiding door Miraeus, die eveneens een nauwkeurige lectuur verdient. De eerste paragraaf ervan vat de geschiedenis van het bibliotheekwezen in de oudheid samen in amper zeven regels – weliswaar als onderdeel van een Latijnse volzin die er negen telt. Waarschijnlijk heeft de auteur niet willen herhalen wat Justus Lipsius reeds uitvoerig beschreven had in zijn *De bibliothecis syntagma*; onlangs was daarvan een tweede uitgave verschenen bij Joannes Moretus (1607).²⁸ Daarnaast brengt de inleiding vooral een overzicht van Europese *bibliothecae publicae* die verschillende vorsten in de loop van de voorbije eeuw hadden opgericht. Miraeus doet dit in lovende bewoordingen en bedient zich van de oude topos dat deze vorsten hiermee niet alleen het algemeen belang dienden, maar ook hun eigen naam en faam.²⁹ Hij vermeldt de inspanningen van paus Sixtus V om de Vaticaanse Bibliotheek verder uit te bouwen, de realisaties van keizer Maximiliaan II in Wenen, Cosimo de Medici in Firenze, Frans I, Hendrik II en Catharina de Medici in Parijs, Filips II in het Escoriaal, Alexander Farnese en Ascanius Columna ‘in Rome en elders’, en vooral de stichting van Federico Borromeo in Milaan. Op het ogenblik dat Miraeus zijn inleiding schreef was deze Bibliotheca Ambrosiana nog maar net opgericht. Hij was er bijzonder mee opgezet omdat de bibliotheek gepaard ging met een college waar geleerden hun kennis konden delen met anderen, net zoals weleer de academici van het Museion van Alexandrië. Voor Miraeus fungeerde de Ambrosiana als na te volgen model voor heel Europa. Zijn overzicht van recente bibliotheekinitiatieven sloot hij af met vermeldingen van de activiteiten van Julius Echter von Mespelbrunn in Würzburg en van Karel-Emmanuel van Savoye. Van de stadsbibliotheek van

Augsburg, ten slotte, vermeldde hij met stip de gewoonte om haar catalogi van Griekse en Latijnse handschriften te verspreiden over heel Europa.

Miraeus' overzicht van tot voorbeeld strekkende bibliotheken van de voorbije halve eeuw is opvallend goed geïnformeerd en up-to-date. Maar minstens even opvallend zijn de stichtingen die hij niet vermeldt, en die buiten de katholieke invloedssfeer vallen. Over de universiteitsbibliotheken van Leiden en Franeker rept hij met geen woord, noch over de Bodleian Library, noch over de stadsbibliotheken van de Republiek. Dat is niet het gevolg van onwetendheid, want op pagina 6 van de catalogus (in de tweede versie³⁰) vermeldt Miraeus wel degelijk de aanwezigheid in de bibliotheekcollectie van de 'Bavaricae, Lugdono-Batavae [sic], Ultraiectinae, Oxoniensis, Cantabrigiensis, et aliarum bibliothecarum publicarum catalogi'. De inleiding van de *Primordia* getuigt dus van een selectieve visie op het Europese bibliotheekwezen en positioneert de Antwerpse bibliotheek subtiel in de invloedssfeer van de contrareformatie. Het na te volgen model is de contrareformatorische bibliotheek bij uitstek: de Ambrosiana in Milaan.

Minder subtiel is de zin waarmee de inleiding afsluit:

Fave igitur Lector candide, et nascentis Bibliothecae nostrae Primordia (...) benivolentiae tuae aura provehe.

(Steun ons dus, eerlijke lezer, [...] en bevorder de start van onze pas gestichte bibliotheek met de adem van je welwillendheid.)

Daar was het Miraeus dus om te doen: de lezer oproepen om de nieuwe instelling op alle mogelijke manieren te steunen.

De collectie en de eerste schenkers

De catalogus bestaat uit vier hoofdrubrieken: theologie (*Theologi*), recht (*Jurisperiti*), geneeskunde (*Medici*) en geschiedenis (*Historici et chronographi*). Alleen de historische rubriek is verder onderverdeeld, met name op geografische basis; ze omvat ook een reeks boeken over wijsbegeerte en letterkunde (*Philosophi, philologi, oratores, poëtae, et alii scriptores varii*). Op de laatste pagina's van de catalogus vermeldt een bijlage (*Auctarium*) nog een reeks boeken met uiteenlopende inhoud. Blijkbaar werden deze titels pas aan de collectie toegevoegd toen de catalogus al grotendeels gezet was. De gehele titellijst telt 260 items, die als volgt over de verschillende rubrieken verdeeld zijn:

Rubriek	Aantal items
Theologi	77
Jurisperiti	4
Medici	5

Historici et chronographici	133
Auctarium	41
<i>Totaal</i>	<i>260</i>

De Antwerpse bibliotheek was in haar prilste begin bedoeld als een bibliotheek voor geestelijken – vandaar de sterkte van de theologische deelcollectie. Maar het overzicht maakt ook duidelijk dat het zwaartepunt elders lag: in 1609 profileerde de *bibliotheca publica* zich als een wetenschappelijke bibliotheek die aantrekkelijk was voor een breder publiek, vooral dankzij de talrijke werken over geschiedenis en letteren.

De catalogus is echter geen model van transparantie. Enerzijds zijn de bibliografische beschrijvingen meestal beperkt tot de auteur en de titel van de boeken, zonder plaats en jaar van uitgave en zonder vermelding van het bibliografisch formaat of het aantal volumes; alleen de handschriften zijn als zodanig gemarkeerd met de afkorting ‘ms.’³¹ Anderzijds bestaat één ingang soms uit verschillende bibliografische eenheden: zo bevat de tweede ingang op pagina 7 van één van de versies³² niet minder dan zeven werken van Aubertus Miraeus zelf:

Auberti Miraei Chronica ad nostra usque tempora; Elogia scriptorum Belgii, et gentis Spinulae; Origines monasticae Benedictinorum, Virginum item Annuntiarum et Teresandarum.

Deze werken waren los van elkaar en op verschillende tijdstippen verschenen. Mogelijk vormden ze een convoluut, maar daarover geeft de catalogus geen informatie.

Het omgekeerde doet zich ook voor, en het is veelzeggend voor Miraeus’ aanpak: de bibliografische beschrijving van sommige titels is nodeloos uitgebreid en neemt soms een tiental regels in de catalogus in. Pagina 16 bevat bijvoorbeeld de referentie *Germanicarum rerum scriptores vetustiores, tomis II a Joanne Pistorio Nidano 1503 editi*. Die beschrijving is zo gedetailleerd dat ze niet minder dan twintig regels inneemt. Hetzelfde geldt voor de *Italiae illustratae scriptores varii* (34 regels op pagina’s 11 en 12) **Afbeelding 7** en voor de *Hispaniae illustratae tomi* (69 regels voor de beschrijving van 4 volumes, pagina’s 13 tot 15). Met deze praktijk moet rekening worden gehouden voor de berekening van het exacte aantal boeken in de catalogus. In elk geval geeft dit aan dat Miraeus de omvang van de catalogus – en dus het belang van de basiscollectie – kunstmatig heeft willen vergroten.

De vaststelling van deze bewuste overschatting wordt bevestigd door de concrete exemplaren van de titels, waarvan er vele vandaag worden bewaard in de Antwerpse Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience. Deze laatste kan worden beschouwd als de erfgename van de oude stads- en kapittelbibliotheek, al is de ene instelling niet zomaar in de andere overgegaan. De veelbelovende start, het moet gezegd, werd gevolgd door periodes van stilstand en zelfs

verwaarlozing, onder meer door het vertrek van Miraeus naar Brussel in 1615: daar benoemden de aartshertogen Albrecht en Isabella hem in 1617 aan het hoofd van de Bourgondische Librije. Toch bleven de Antwerpse instelling en haar collectie bestaan. Aan het begin van de 19de eeuw werd de bibliotheek verrijkt met boeken van opgeheven klooster- en abdijbibliotheken in het 'departement van de twee Neten'. In 1805 stelde het stadsbestuur de bibliotheek open voor het grote publiek; ze was toen gevestigd in het *Hôtel de Mairie*. Vooral na 1830 beschikte ze over de nodige middelen om de collectie naar behoren uit te breiden. In 1883 werd de bibliotheek overgebracht naar haar huidige locatie aan het Hendrik Conscienceplein; ze telde toen ongeveer 43.000 volumes. Vandaag is de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience **Afbeelding 8** nog steeds een stedelijke instelling, die los van de Openbare Bibliotheek een erfgoedopdracht opneemt voor de hele Vlaamse literatuur en geschiedenis.

Sommige boeken dragen nog steeds de sporen van het feit dat ze in 1608 en 1609 aan de nieuwe instelling werden geschonken. Zo ook het exemplaar van de genoemde *Italiae illustratae scriptores varii*³³: op het oorspronkelijke dekblad staat het handgeschreven ex-dono 'Dionysius Leermans Canonicus et cantor Antwerpiensis donavit Bibliothecae Antverpiensi anno 1609 10 Aprilis'. **Afbeeldingen 9.1 en 9.2** Dionysius Leermans, kanunnik en doctor in de rechten, staat inderdaad als schenker vermeld in de catalogus. Dit voorbeeld toont aan wat het nut kan zijn van een vergelijking tussen de beschrijving in de *Primordia* en de betrokken boeken zelf: de beschrijving telt 34 regels, maar verwijst naar slechts één uitgave in één volume. **Afbeeldingen 10.1, 10.2 en 10.3**, en **afbeeldingen 11.1 en 11.2**

Overigens is hiermee ook gezegd dat de catalogus niet beperkt blijft tot de opsomming van de titels die de bibliotheek in 1609 in haar bezit had: hij vermeldt ook de namen van de personen die boeken uit eigen bezit schonken, of een bedrag waarmee nieuwe boeken konden worden aangeschaft. Niet elke titel gaat vergezeld van een schenker, maar toch kunnen 143 van de 260 titels aan 69 personen worden verbonden. De meeste schenkers beperkten zich tot één titel, al zijn er uitzonderingen. Aubertus Miraeus zelf schonk bijvoorbeeld niet minder dan 25 boeken. Zoals te verwachten viel waren het vooral kanunniken van de kathedraal en stedelijke ambtenaren die boeken schonken. Maar bij de schenkers duiken ook de namen op van personen die op een andere manier deelnamen aan het intellectuele en culturele leven van de stad, zoals de geneesheren Ludovicus Nonnius en Lazarus Marquis, de schilder Otto Vaenius en de drukker Hieronymus Verdussen. Nog andere volumes kwamen als auteursexemplaren in de nieuwe bibliotheek terecht, of als geschenken van buitenlanders die tijdelijk in Antwerpen verbleven. De eerste titel in de catalogus, Plantins Polyglotbijbel, was een geschenk van het Antwerpse stadsbestuur. **Afbeelding 12** Zou het toeval zijn dat dit monumentale boek ook het eerste is dat in de Leidse catalogus van 1595 vermeld staat, als een schenking van Willem van Oranje?³⁴ De identificatie van de schenkers maakt het

mogelijk om in te schatten hoe het geletterde deel van de Antwerpse bevolking reageerde op het voornemen om een nieuwe bibliotheek te stichten. Uit de catalogus blijkt in elk geval dat velen voor het idee gewonnen waren en zich persoonlijk engageerden om de vorming van een kwaliteitsvolle collectie mogelijk te maken.

*

In 1608 besloten het kapittel van de Antwerpse kathedraal en het stadsbestuur om samen een bibliotheek op te richten die ter beschikking zou worden gesteld van het geleerde publiek – geestelijken en leken. De chronologie van de totstandkoming van deze bibliotheek vertoont een paradox: nog voor er een lokaal was ingericht, nog voor er grondig was nagedacht over de concrete werking, en zelfs nog voor er een substantieel boekenbestand bijeen was gebracht, stelde haar bibliothecaris er een catalogus van samen. Mogelijk moet die vreemde chronologie in verband worden gebracht met het proactieve optreden van Miraeus, die de opportuniteiten van de vroege zeventiende eeuw niet aan zich voorbij wilde laten gaan. Maar meer nog zijn de *Bibliothecae Antverpianae primordia* te begrijpen als een instrument om de Antwerpse elites te motiveren tot bijkomende schenkingen. Dat is de reden waarom de namen van de schenkers werden vermeld bij de titels die ze hadden aangebracht – een praktijk die ook in andere bibliotheekcatalogi uit die tijd werd toegepast.

Los van de eigenlijke catalogus publiceerde Miraeus zijn inleiding hoogstwaarschijnlijk eerst als een aparte folder, vroeg in het jaar 1609. In zijn pleidooi voor de nieuwe instelling speelde hij in op het stedelijk chauvinisme van zijn Antwerpse lezers. Maar zijn argumentatie getuigde vooral van de wens om aansluiting te vinden bij een algemene ontwikkeling in het Europa van de contrareformatie. Die trein wilde hij niet missen, en daarom wachtte hij met de publicatie van de catalogus niet tot de verzameling omvangrijker was. Dat de collectie slechts 260 titels vermeldde was in zo'n context geen probleem: door enkele bibliografische ingrepen kon daarmee toch een waardige catalogus worden samengesteld, al zal het Miraeus niet zijn ontgaan dat dit getal weinig betekende in vergelijking met de 338 titels van de Leidse universiteitsbibliotheek in 1595, en al helemaal met de 9400 titels die de Bodleian Library in 1605 in huis had.³⁵

De beloftevolle start van de Antwerpse *bibliotheca publica* werd niet gevolgd door een lange hoogconjunctuur. Het gebouw achter het koor van de kathedraal werd er nooit voor ingericht, en de eerste bibliothecaris verliet Antwerpen in 1615. Pas in de negentiende eeuw nam de bibliotheek een hoge vlucht – voortaan weliswaar zonder connectie met het kapittel. Toch ging het literaire en wetenschappelijke erfgoed dat in 1608 en 1609 was samengebracht niet verloren. De gedrukte catalogus maakt het mogelijk om de ambities van de stichters en het karakter van de basiscollectie in te schatten, en van de bewaarde exemplaren kan worden afgeleid hoe de herkomst en de nieuwe bestemming van de boeken zichtbaar werden gemaakt voor de lezers. Van de *Bibliothecae*

Antverpianae primordia gaat een sterke evocatieve kracht uit. Het werk verdient onmiskenbaar een plaats in de geschiedenis van de eerste *bibliothecae publicae* in Europa.

Bijlage: bewaarde exemplaren van Aubertus Miraeus' *Bibliothecae Antverpianae primordia*

Antwerpen, Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience

- B107498: volledig exemplaar.
- B11514: volledig exemplaar, met een handgeschreven ex-libris van Aubertus Miraeus en de gegraveerde ex-libris van de Gentse kanunnik Ignace-Eugène de Castro y Toledo en 'Capitaine' J.G. Michiels. Digitaal te raadplegen vanuit de online catalogus van de bibliotheek.
- B10038bis: onvolledig exemplaar met de pagina's 1–24. Opgenomen in een register met een handgeschreven *Index Bibliothecae Publicae Antverpianae inceptus 19 Augusti 1677*. Gegraveerd ex-libris van Gustave van Havre.

Augsburg, Staats- und Stadtbibliothek

- 4 ThKv G 18d: onvolledig exemplaar, enkel het titelblad en de inleiding. Met handgeschreven notitie 'Cl. M. Velsero'.

Bern, Universitätsbibliothek

- ZB Bong V 107:6: onvolledig exemplaar, enkel het titelblad en de inleiding; uit de bibliotheek van Jacques Bongars.

Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België

- VH 22478A: volledig exemplaar met gegraveerde ex-libris van Jean-Baptiste Verdussen en Karel van Hulthem en handgeschreven ex-libris van Jean-Baptiste Verdussen, Franciscus Bruyninx en Karel van Hulthem.

Den Haag, Koninklijke Bibliotheek

- KW3101 D 39: volledig exemplaar.

Harvard, Houghton Library:

- *FC5 M7678 585g: onvolledig exemplaar, enkel het titelblad en de inleiding.

Leuven, Maurits Sabbebibliotheek

- P949.3.093.3/Q° MIRA Elog 1609: 2 onvolledige exemplaren; enkel het titelblad en de inleiding, in een convoluut met verschillende werken van Aubertus Miraeus.

Manchester, Central Library

- 017.1: volledig exemplaar. Met dank aan Giles Mandelbrote voor de referentie.

New York, The Grolier Club:

- *07.75\L554\1609: onvolledig exemplaar: het blad met de inleiding is vervangen door een blanco bifolium. Gegraveerd ex-libris van Gustave van Havre en handgeschreven ex-libris van Frederik Verachter en de volgende vermelding op het dekblad: 'J'ai eu bien de la peine a me procurer ce curieux catalogue de mon honorable et savant prédécedeur [sic]. Ce n'est qu'après 15 années de recherches, que mon digne ami, Mr Charles van Hulthem, bibliophile des plus distingués du pays, m'a offert le présent exemplaire. 15 janv. 1832.' Met dank aan Giles Mandelbrote (Londen) voor de referentie en de exemplaarbeschrijving.

Parijs, Bibliothèque nationale de France:

- Q–1563/D4 Rez de Jardin: onvolledig exemplaar, enkel het titelblad en de inleiding.

---

¹ Bots en Waquet (1997), p. 138–140

² Pollard en Ehrman (1965), p. 249–259; Mandelbrote (1995), p. 399–408; Raabe (1984), p. 275–297; Balsamo (1990), p. 60–97; Serrai (1991), p. 141 e.v.

³ De auteur bereidt een kritische uitgave van de catalogus voor. Dit artikel is een licht bewerkte en in het Nederlands vertaalde versie van P. Delsaerd, 'A l'ombre de l'Ambrosienne : les débuts de la Bibliothèque publique d'Anvers en 1608 et 1609', in: *Les labyrinthes de l'esprit : collections et bibliothèques à la Renaissance*. Ed. R. Gorris Camos en A. Vanautgaerden. (Genève 2015), p. 2-23 (Travaux d'humanisme et renaissance 551).

⁴ Schneiders (1997), p. 78–111.

⁵ Gasnault (1988), p. 134–145.

⁶ Pollard en Ehrman (1965), p. 250, 257. Met dank aan David McKitterick voor bijkomende informatie. Verder ook McKitterick (2006), p. 592–615, aldaar p. 592.

⁷ Berkvens-Stevelinck (2001), p. 17–40; Bertius (1595).

-
- ⁸ Deze lijst op basis van de werken van Pollard en Ehrman (1965), Raabe (1984) en Serrai (1991).
- ⁹ Van Sluis (2011).
- ¹⁰ *The first printed catalogue of the Bodleian Library 1605* (1986).
- ¹¹ In de literatuur vaak verkeerdelijk een universiteitsbibliotheek genoemd, hoewel de instelling dit statuut pas verwierf in 1636. De Utrechtse stadsbibliotheek werd opgericht in 1581-82. Schneiders (1997), p. 88-89. Zie ook de bijdrage van Marco van Egmond en Bart Jaski elders in dit boek.
- ¹² Voisin (1840), p. 83-93; Mertens (1846), p. VIII; *Vijf eeuwen Stadsbibliotheek* (1985), p. 10-13.
- ¹³ Eén uitzondering: Flanagan (1975) 75 p. 341-353. Met dank aan Giles Mandelbrote voor deze referentie.
- ¹⁴ Behalve juridische werken telde de lijst ook historische, literaire en enkele religieus geïnspireerde titels: Derolez en Victor (1999), p. 190-193. Met dank aan Steven van Impe voor deze referentie.
- ¹⁵ Sanderus (1633).
- ¹⁶ Coppens, Derez en Roegiers (2005); Coppens (2004); Coppens (2008).
- ¹⁷ De voornaamste documenten komen uit het archief van het Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekapittel, thans in het Rijksarchief in Beveren: *Acta Capituli olv*, 2 (1597-1609), p. 434 (acta van de vergadering van 18 april 1608), p. 438 (9 mei 1608) en p. 453 (11 oktober 1608); en *Capsa rerum extraordinarium*, 106 (overeenkomst tussen het kapittel en het stadsbestuur van 25 september 1608).
- ¹⁸ De Ridder (1863); De Clercq (1981).
- ¹⁹ Archief van het Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekapittel, *Acta Capituli olv*, 2 (1597-1609), p. 434 (acta van de vergadering van 18 april 1608).
- ²⁰ Donnet (1907), p. 108-124.
- ²¹ Archief van het Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekapittel, *Capsa rerum extraordinarium*, 106.
- ²² De Short Title Catalogus Vlaanderen (raadpleging 13 mei 2016) vermeldt behalve de *Primordia* nog de volgende titels van Miraeus die voor 1610 verschenen bij Mertens: *Ordinis B. Mariæ annuntiarvm virginum origo* (1608); *Elogia Belgica sive Illustrium Belgi scriptorum [...] vitæ breviter commemoratae* (1609); *Origine des chevaliers et ordres militaires* (1609); *Origines equestrium sive militarium ordinum* (1609); en *Vita Iusti Lipsi sapientiae et litterarum antistitis* (1609).
- ²³ De eerste catalogus van een *privébibliotheek* uit de Zuidelijke Nederlanden is die van hertog Karel van Croÿ, die in 1614 verscheen: Delsaerdt (2001), p. 150-173; Coppens (2008).
- ²⁴ Zie de bijlage voor een overzicht. De auteur houdt zich aanbevolen voor verwijzingen naar bijkomende exemplaren.
- ²⁵ Meer over deze bibliotheek verzamelaars in: Linnig (1906; Delsaerdt (2014); Delsaerdt (1997); Couvreur (1973); Delsaerdt (2007); Leleux (1965); Op de Beeck (2008).
- ²⁶ Deze niet gedateerde aanduiding wijst erop dat Miraeus zich dit exemplaar toe-eigende na zijn benoeming als deken van het Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekapittel, dus ten vroegste in 1624.
- ²⁷ 'Suetonius de C. Julio Cesare. Destinabat bibliothecas Graecas et Latinas, quam maximas posset, publicare, data M. Varroni cura comparandarum ac dirigendarum.' Deze passage uit hoofdstuk 44 van Suetonius' *Vita Caesaris* werd daarvoor al door Justus Lipsius geciteerd in diens *De bibliothecis syntagma*. (Antverpiae, Ex officina Plantiniana apud Joannem Moretum, 1607²), p. 19.
- ²⁸ Cf. n. 24. Verder ook Schmook (1941); De Landtsheer (2008).
- ²⁹ Diu (2008).
- ³⁰ Bv. in het exemplaar Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience, B11514.
- ³¹ Daarop baseerde Antonius Sanderus zich voor de beschrijving van de Antwerpse handschriftencollectie in zijn *union catalogue* van handschriftencollecties in de Zuidelijke Nederlanden: Sanderus (1641), I, p. 250-253.
- ³² Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, VH 22478A.
- ³³ Antwerpen, Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience, K6943.
- ³⁴ Bertius (1595), fol. B3.
- ³⁵ Ibidem, fol. [6]; Raabe (1984), p. 283.